

при отстояване на позициите и други. Тук отново децата откриват за себе си потенциалите, на които са носители, но по-конкретно свързани с решаването на конфликтни ситуации.

IV-ти модул „Планираме сами бъдещето си” - Акцентиране върху ценностите и възможностите да избираме или ограничаванията, които срещаме в лицето на трудности от различен характер, родители, учители или събития от живота, които са непредвидени. Фокусираме се върху това, че различните гледни точки носят различна информация и това ни дава възможност да търсим най-добрия начин за реализиране на себе си, така че хората могат да планират добре, когато са добре информирани.

V-ти модул: Вземане на решение: избор и последствия - В този модул работим върху осъзнаването на факта, че за всяко действие си има последствие, което всеки трябва да изтърпи. Дискутираме въпроси, свързани с това, какво влияе на хората, когато взимат решения. Акцент поставяме върху емоциите като съветник за взимане на решение, подкрепата от която се нуждаем, когато сме взели някакво решение, влиянието на хората около нас върху изборите, които правим и т. н.

Резултати и обсъждане

В следващите таблици и графики представяме получените резултати от изследването по поредността на издигнатите хипотези (сравнението на началното и заключителното изследване, както и сравнението на резултатите между експерименталната и контролната групи), но тъй като извадката от изследвани е твърде малка, смятаме, че това е основната причина за липсата на значимост при по-голяма част от резултатите. На практика обаче сме проследили развитието във времето на всяко от децата и сме сигурни, макар и неподкрепени от статистиката, че настъпилите промени са повече на брой от тези, които са статистически защитени и не искаме да подценяваме тяхната значимост.

Установени са статистически значими различия при ниво $p < .05$ при резултатите от първото и второто изследване на децата живеещи в риск по степента на ситуативна тревожност (виж [Графика 1](#) и [Таблица 1](#)), тоест в началото преди работата в групите по обучителните модули и на края след приключване на работата в групите.

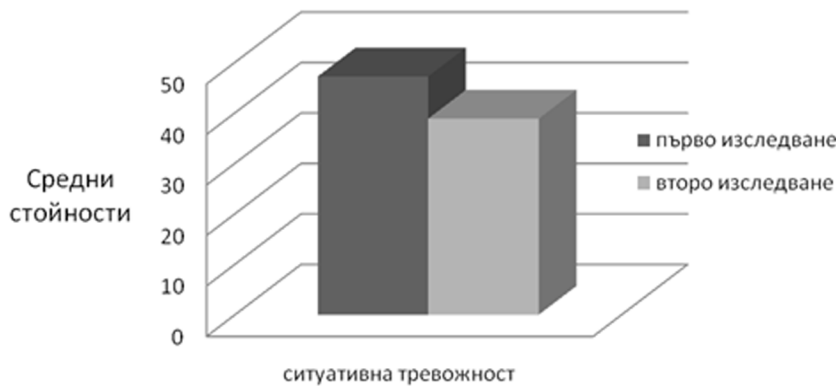
Анализът е осъществен чрез използването на U-критерий на Ман-Уитни (виж [Таблица 1](#)) и данните показват значима разлика между двете изследвания по отношение на ситуативната тревожност, като средните стойности показват, че при първото изследване нивото на ситуативна тревожност на експерименталната група е било по-високо (макар и в границите на нормата) в сравнение с второто изследване ($M_{1-го} = 47,21$; $SD = 9,52$ и $M_{2-го} = 38,85$; $SD = 9,94$).

Таблица 1

U-критерий на Ман-Уитни за резултати по ситуативна тревожност от първо и второ изследване на експериментална група

	Ситуативна тревожност
Mann-Whitney U	54,50
Wilcoxon W	159,50
Z	-2,01
p	0,044

Както е видно от резултатите от първото и второто изследване (виж [Графика 1](#)) на експерименталната група, лицата имат средни стойности по ситуативна тревожност при първото изследване и ниски стойности при второто изследване. Въпреки малката извадка от 14 изследвани лица, резултатите от U-критерий на Ман-Уитни са значими, както е показано в [Таблица 1](#).

Графика 1. Резултати по ситуативна тревожност от първо и второ изследване на експериментална група.

Логичен извод е, че при първото изследване участниците в експерименталната група са имали по-висока ситуативна тревожност (макар и в средните стойности), поради факта на неизвестността от включването в нова и различна среда, евентуалните нови изисквания и опасенията „ще се справя ли“. В резултат на запознаването на юношите в групата и осъществяването на съвместни дейности като ролеви игри, дискусии, участниците в експерименталната група при второто измерване на ситуативната тревожност показват значимо занижение на стойностите.

Таблица 2

U-критерий на Ман-Уитни за резултати по личностова тревожност от първо и второ изследване на експериментална група

	Личностова тревожност
Mann-Whitney U	65,00
Wilcoxon W	170,00
Z	-1,53
p	0,137

Анализът на данните за личностова тревожност с U-критерий на Ман-Уитни (виж [Таблица 2](#)) показва липса на значима разлика между двете изследвания по отношение на личностовата тревожност, тоест тя остава неповлияна от проведеното формиращо обучение.

Извод за доказване на първа работна хипотеза - „Степента на тревожност на експерименталната група ще бъде по-ниска при второто изследване, тоест след провеждане на формиращото обучение“ – хипотезата се потвърждава частично, тоест от представените данни е видно ([Графика 1](#) и [Таблица 1](#)), че ситуативната тревожност при второто изследване на експерименталната група е значително понижена.

В Таблица 3 проследяваме резултатите, получени при сравнение на първото и второто изследване на експерименталната група по методика „Анализ на поведението в конфликтна ситуация” на Томас-Килмън. В хипотезата се предполага, че ще се повиши честотата на използваните реакции – сътрудничество, компромис, приспособяване, и съответно ще бъде по-ниска честотата в използването на бягство и съперничество при второто изследване на експерименталната група, тоест след провеждане на формиращото обучение.

Таблица 3

Резултати от U-критерий на Ман-Уитни за сравнение на първо и второ изследване на експерименталната група по методика „Анализ на поведението в конфликтна ситуация” на Томас-Килмън”

Тип реакция в конфликтна ситуация	Средни стойности	Стандартно отклонение	Mann-Whitney U	Wilcoxon W	Z	p
Избягване	$M_{1-го}$ 6,57	$SD_{1-го}$ 1,65	88,5	193,5	-0,452	0,667
	$M_{2-го}$ 6,71	$SD_{2-го}$ 1,68				
Приспособяване	$M_{1-го}$ 6,28	$SD_{1-го}$ 1,54	85,5	190,5	-0,587	0,571
	$M_{2-го}$ 6,07	$SD_{2-го}$ 1,32				
Съперничество	$M_{1-го}$ 5,07	$SD_{1-го}$ 2,33	80,0	185,0	-0,836	0,427
	$M_{2-го}$ 5,71	$SD_{2-го}$ 2,36				
Сътрудничество	$M_{1-го}$ 5,14	$SD_{1-го}$ 1,56	83,0	188,0	-0,705	0,511
	$M_{2-го}$ 5,42	$SD_{2-го}$ 1,55				
Компромис	$M_{1-го}$ 5,42	$SD_{1-го}$ 2,53	80,0	185,0	-0,836	0,427
	$M_{2-го}$ 6,07	$SD_{2-го}$ 1,94				

Извод за доказване на втора работна хипотеза - от получените данни е видно, че хипотезата не се доказва, тоест типът реакция в конфликтна ситуация на експерименталната група изследвани лица, не се е променил значимо, визирайки статистическите данни. Основна причина за липсата на значими различия допускаме, че е малкият брой изследвани лица. При реализираните наблюдения на участниците в експерименталната група, обаче се наблюдават реални промени в поведенческата стратегия на някои от участвалите в проучването, което разбира се не смятаме за достатъчно основание за категоричност на резултатите. Промените, които ние наблюдавахме, са по отношение на спонтанността в контакта, в търсенето на информация, в представянето и защитаването на собствената позиция, както и в приемане на обратна връзка от останалите участници. Съществена промяна е пренасянето на тези социални компетенции към живота извън групата. Тук обратната връзка, която имаме, е от страна на родителите, учителите и персонала, гриещ се за децата в институцията.

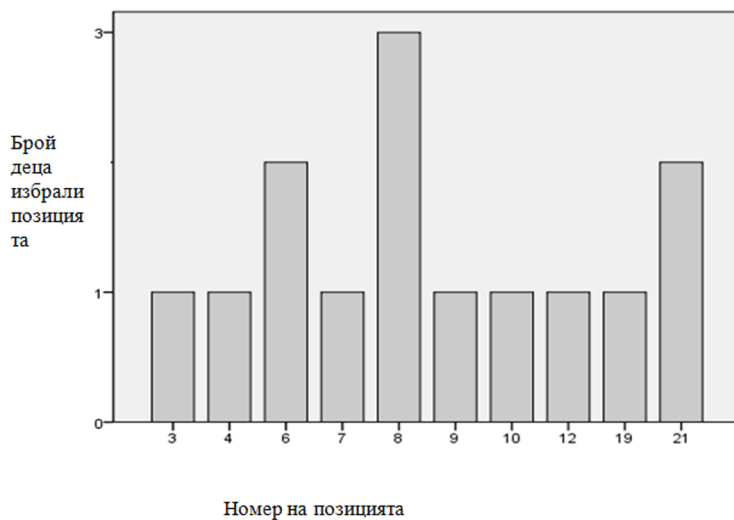
Следващите различия, които проследяваме, са по отношение на предпочитанията по позиции от методиката „Дърво”. В Таблица 4 наблюдаваме резултатите, получени от U-критерий на Ман-Уитни при сравняването на данните за доказване на трета работна хипотеза, която предполагаше, че ще се промени в положителна посока самовъзприемането на изследваните от експерименталната група след провеждане на формиращото обучение, в сравнение със самовъзприемането им в първия етап на изследването.

Таблица 4

Резултати от U-критерий на Ман-Уитни за сравнение на първо и второ изследване на експерименталната група по методика „Дървото“

	Моментна позиция	Бъдеща позиция
Mann-Whitney U	86,5	92,0
Wilcoxon W	191,5	197,0
Z	-0,530	-0,278
p	0,603	0,804

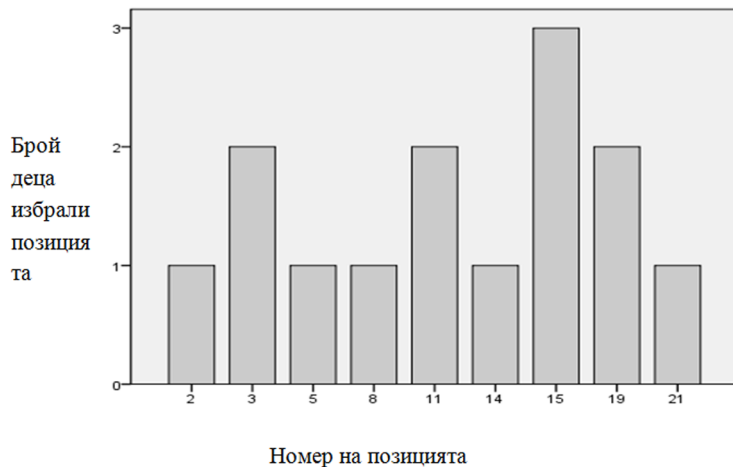
От [Графика 2](#) е видно, че най-силно предпочитаната „моментна“ позиция в първото изследване е 8, която според авторите на методиката характеризира състоянието на децата като дистанцирано от учебния процес, с акцент върху грижата за себе си. Следващите позиции са 6 и 21, които в известна степен са свързани с предходната 8, поради това, че те показват нагласа в децата за преодоляване на трудности и препятствия (позиция 6) и преживяване на изолираност и тревожност (позиция 21). В усложнената семейна ситуация, в която се намират изследваните от експерименталната група, грижата за себе и дистанцираността от учебния процес, както и нагласата за преодоляване на препятствия, съчетани с чувство за изолираност и тревожност, носят информация за срещата на децата с трудни преживявания, справяне с които е необходимо и фактически са част от описания проект.

Графика 2. Резултати по моментна позиция от методика „Дърво“ от първо изследване на експериментална група.

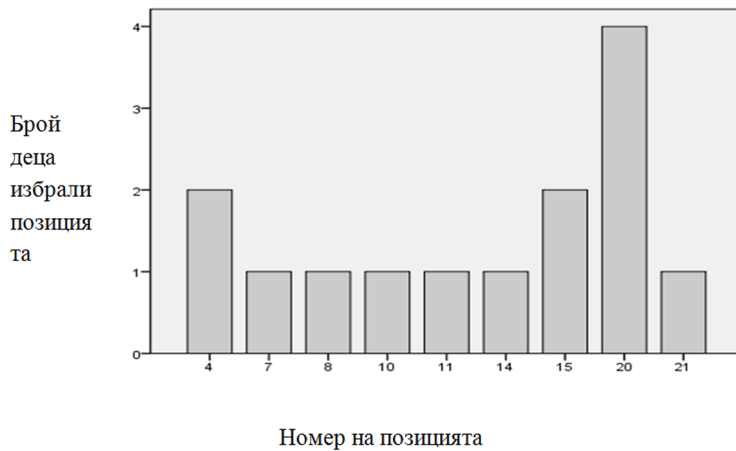
Във второто изследване на „моментната позиция“ при експерименталната група се наблюдават значителни промени в основния фон на преживяванията в групата (виж [Графика 3](#)). Най-често избирана е позиция 15, която носи информация за преживяване на комфорт, който се проследи по-горе и с по-ниските резултати в ситуативната тревожност. Позиция 3 все още носи информация за това, че участниците в групата имат нагласи за преодоляване на трудности, което разбира се е позитивно, тъй като зарядът на тази позиция все пак е за преодоляване, а не предаване пред трудностите. Освен това съвсем реалистично, работата в групите затвърждава една такава „борбена“ нагласа, тъй като след края на обучителните модули участниците в групите продължават живота си извън функционирането на групата и би трябвало да умеят да използват отработените в защитеното пространство на групата техники. Следващите избрани за отразя-

ване на „момента състояние“ позиции са 11 и 19. Тези две позиции показват нагласа за общителност и преживяване на дружеска подкрепа. Без съмнение чрез модулите в групата една от основните задачи е работа по общителността на участниците и взаимната подкрепата, което като получен резултат, отразяващ моментното състояние на участниците при второто изследване, за нас е сигурен показател за успешната работа на децата в модулите.

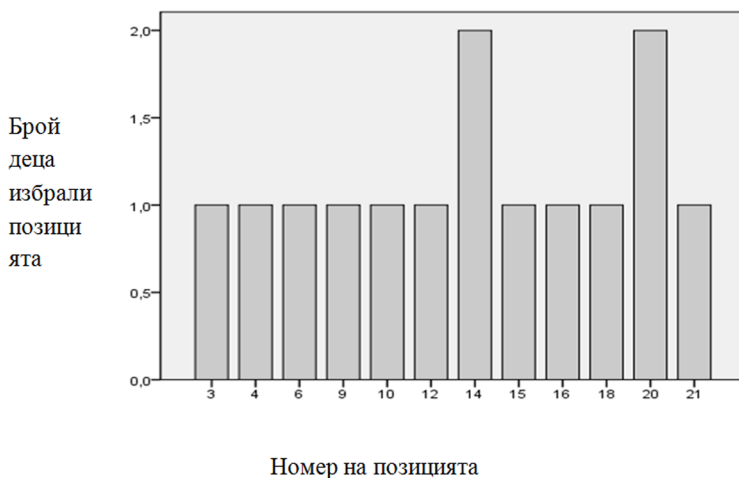
Графика 3. Резултати по моментна позиция от методиката „Дърво“ от второто изследване на експерименталната група.

В първото изследване, желанието за бъдеща промяна на преживяванията при децата от експерименталната група, показва категоричен стремеж към позиция 20 за перспектива и завършеност на самооценката им и желание за лидерство, което в не малко житейски случаи им е било отнето. Стремежът към затвърждаване на собствената самооценка и лидерството са възможности подsigуряващи голям потенциал от внимание, което е в принципна недостатъчност на изследваните лица от тази група. Състояние 4 показва желанието им за устойчивост и успех, а позиция 15 - желанието им в бъдеще да имат нормална адаптация и комфорт (виж [Графика 4](#)).

Графика 4. Резултати по бъдеща позиция от методика „Дърво“ от първо изследване на експериментална група.

Във второто изследване (виж [Графика 5](#)) съвсем парадоксално децата от експерименталната група показват по-скоро желание отново за връщане към едно добре познато за тях състояние на криза, като посочват в избора си позиция 14. Следващата позиция 20, вече ни е позната от първото изследване на тази група, тук отново децата пожелават за себе си перспективност и лидерство, които със сигурност носят удоволствието от постигнатия успех.

Графика 5. Резултати по бъдеща позиция от методика „Дърво“ от второ изследване на експериментална група.

Извод за доказване на трета работна хипотеза - Представените резултати в [таблица 3](#) обаче също нямат статистическа значимост, тъй като както вече споменахме $p > .050$ по U-критерий на Ман-Уитни, което опровергава трета работна хипотеза, която предполагаше, че ще се промени в положителна посока самовъзприемането на изследваните от експерименталната група след провеждане на формиращото обучение, в сравнение със самовъзприемането им в първия етап на изследването.

Разбира се възможностите за интерпретация биха могли да бъдат много и различни, но изхождайки от случващата се в живота на децата промяна, чрез ангажираността им в групите и придобиването на нова

гледна точка, в известен смисъл те променят част от познатите, макар и не много приятни нагласи за живота и взаимоотношенията на хората в него. Приемаме позицията, че чуждата намеса дори желана и очаквана, също носи преживяване на дискомфорт и желание за възстановяване на предишните познати състояния.

За доказване на четвъртата работна хипотеза отново сме използвали U-критерий на Ман-Уитни, чийто коефициент на значимост показва различия единствено в използването на сътрудничеството като реакция в конфликтна ситуация между първото изследване на децата от експерименталната и децата от контролната група (виж Таблица 5).

Таблица 5

Резултати U-критерий на Ман-Уитни за сравнение на експерименталната група и контролната група от методика „Анализ на поведението в конфликтна ситуация“ на Томас-Килмън

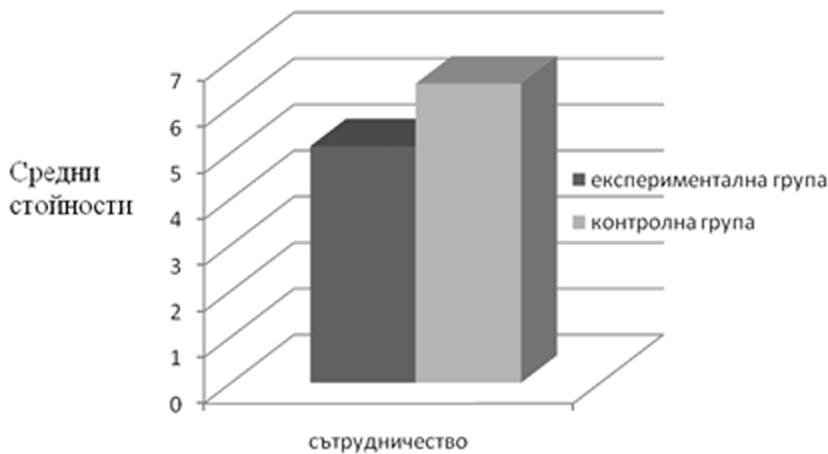
Тип реакция в конфликтна ситуация	Средни стойности	Стандартно отклонение	Mann-Whitney U	Wilcoxon W	Z	p
Избягване	$M_{1-во\ изсл\ на\ експ.гр}$ 6,57	$SD_{1-во}$ 1,65	102,00	312,00	-1,34	0,192
	$M_{контр.гр}$ 6,21	$SD_{контр.гр}$ 2,69				
Приспособяване	$M_{1-во\ изсл\ на\ експ.гр}$ 6,28	$SD_{1-во}$ 1,54	111,00	321,00	-1,03	0,323
	$M_{контр.гр}$ 5,42	$SD_{контр}$ 2,06				
Съперничество	$M_{1-во\ изсл\ на\ експ.гр}$ 5,07	$SD_{1-во}$ 2,33	99,50	204,50	-1,43	0,158
	$M_{контр.гр}$ 6,00	$SD_{контр}$ 1,66				
Сътрудничество	$M_{1-во\ изсл\ на\ експ.гр}$ 5,14	$SD_{1-во}$ 1,56	78,00	183,00	-2,21	0,030
	$M_{контр.гр}$ 6,50	$SD_{контр.гр}$ 1,16				
Компромис	$M_{1-во\ изсл\ на\ експ.гр}$ 5,42	$SD_{1-во}$ 2,53	122,50	227,50	-0,620	0,545
	$M_{контр.гр}$ 5,57	$SD_{контр.гр}$ 2,13				

Средните стойности (виж Таблица 5 и Графика 6) показват, че децата от контролната група са по-сътруднически в сравнение с децата от експерименталната група.

По всички останали реакции в конфликтни ситуации децата от двете групи не се отличават, тоест те са еднакво присъщи на децата без значение от спецификата в семейната ситуация, в която се намират.

Извод за доказване на четвърта работна хипотеза - Така представените резултати доказват частично издигнатата от нас хипотеза че при първото си изследване експерименталната група ще има по-висока тревожност; по-често ще използва реакции като съперничество, бягство и ще има по-негативно самовъзприемане, в сравнение с изследваните лица от контролната група, където предполагахме, че тревожността им ще бъде по-ниска, по-често реакциите им при конфликт ще са сътрудничество, компромис и приспособяване, а самовъзприемането им ще бъде положително.

Тъй като извадката от изследвани лица е малка, не можем да сме категорични в изводите относно причините за частичното доказване на хипотезата. Най-общо погледнато обаче, подрастващата възраст също е силен фактор, влияещ върху изследваните аспекти и както още в началото предполагахме, тя оставя много силен отпечатък, който не бива да се пренебрегва при по-голяма извадка, а напротив - би трябвало да бъде един от централните аспекти в изследването, тъй като може да конфигурира степента на проявление на останалите изследвани конструкти.

Графика 6. Резултати по сътрудничество на експериментална и контролна група.

Извод за доказване на основната хипотеза – резултатите от проведените изследвания показват частично доказване на основното ни предположение, а именно: „В следствие от проведеното формиращо обучение на експерименталната група, ще отчетем съществени различия по данните от използваните методики (за изследване на тревожността, на типичните реакции в конфликтни ситуации, за самовъзприемането) между първото (преди формиращото обучение) и второто (след преминаване на формиращото обучение) изследване на експерименталната група”. Така отчетените промени, както беше казано и по-горе, са по отношение на различия в нивото на ситуативната тревожност, където при второто изследване на експерименталната група то е статистически значимо по-ниско в сравнение с нивото на ситуативната тревожност при първото изследване на експерименталната група. И различия в използването на сътрудничеството като реакция в конфликтна ситуация между първото изследване на децата от експерименталната и децата от контролната група.

Представените резултати нееднозначно сочат, че за по-голяма убедителност на изводите относно ефективността на експерименталната програма са необходими допълнителни и по-обширни по отношение на изследваните психични аспекти проучвания.

Също така важна е и големината на изследваната извадка, тъй като ограниченият брой лица не позволява отчитане на социално-демографските фактори като семейство или институция се грижат за детето, какъв вид е семейството (собствено или приемно), възраст, пол, а те също имат влияние, което не може да бъде пренебрегнато в изследванията по тази тематика.

Заклучение

Представените резултати показват, че съществува възможност за реално понижаване на степента на тревожността при деца в риск, чрез ангажираността им в група за работа върху собствения личностен и поведенчески потенциал. Разбира се, както и настоящите изследвания показват, чрез предложените обучителни модули се сензитивират участниците към личностния си ресурс, което е голямо предизвикателство за удържане на напрежението, свързано със способността да се реализира онова, което е открито и опознато, в следващия етап от личностното развитие.

Наблюдението на фасилитаторите в групите констатира силна необходимост у децата в експерименталната група от модели на поведение чрез които да се усвоят нови поведенчески формули. В този смисъл освен фасилитаторите, в групите бяха включени и доброволци от сдружение "Ресурсен център – Нова Алтернатива", които във възрастов план бяха по-близо до групата деца и оказваха съдействие при реализирането на модулите, чрез включване в предварително разпределени роли, които провокираха в участниците активност, креативност и автентичност.

Начинът, по който децата в групите възприемат себе си, е логично свързан със средата, в която живеят и стимулите, които се отправят към децата по отношение на качествата, които носят, а промяната в това самовъзприемане е твърде слаба, но резултатите от изследването показват, че е възможна дори при спорадични въздействия, каквото е реализираното в проекта.

Това провокира нас, членовете на екипа, осъществил и констатирал тези промени, да препоръчваме продължаване на всяка дейност, позволяваща включване на децата в риск в целенасочени ангажименти, позволяващи разкриване, опознаване и развитие на детският потенциал. Придаването на смисъл на преживяванията (съобразно възрастта и интелектуалните потенциали на детето), които съпътстват живота на всяко дете, е важно за подготовката за включване в света на възрастните.

Конфликт на интереси

Авторът декларира, че не съществува конфликт на интереси.

Финансиране

Тази статия представя част от работата по проект „Отворени врата – школа за общуване“, осъществен от Сдружение „Ресурсен център – Нова Алтернатива“, с помощта на фондация „Работилница за граждански инициативи“ по програма „ДЪГА“, с финансовата подкрепа на фондация „ОУК“ и фондация „Велукс“.

Благодарности

Авторът не е получил помощ/подкрепа, която да докладва.

Литература

- Ainsworth, M. D. S., Blehar, M. C., Waters, E., & Wall, S. (1978). *Patterns of attachment: A psychological study of the strange situation*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Arkin, R. M. (1981). Self-presentation styles. In J. T. Tedeschi (Ed.), *Impression management and social psychological research* (pp. 311-333). New York, NY: Academic Press.
- Bowlby, J. (1982). *Attachment and Loss: Vol 1. Attachment*. (2nd ed.). New York, NY: Basic Books.
- Dimitrova, G. (1996). *Pedagogičeskoto obšuvane pri vazpitateľniâ proces* [Pedagogic communication in the instructive process]. Sofiâ, Bulgaria: Veda Slovena – ŹG.
- Erikson, E. (1996). *Identičnost, mladost i kriza* [Identity, youth and crisis]. Sofiâ, Bulgaria: Nauka i izkustvo.
- Ivanov, I. (1999a). *Metodiki za izsledvane na mežduličnostnite otnošeniâ* [Methods of study of interpersonal relations]. Šumen: Axios. Retrieved from <http://www.ivanpivanov.com/research/>

- Ivanov, I. (1999b). *Metodiki za izsledvane na funkcionalnite sastoâniâ* [Methods of study of functional states]. Šumen: Axios. Retrieved from <http://www.ivanpivanov.com/research/>
- Kûlanov, D., & Zagorova, L. (2012). *Situacionen analiz na nâkoi grupi deca v risk v Balgariâ po proekt "Mario" – Savmestni dejstviâ za zašita na decata ot eksploataciâ v Evropa*, „Zašitete decata v dvizhenie” [Situational analysis of some groups children at risk in Bulgaria on project “Mario” – “Joint action to protect children from exploitation in Europe”, “Protect children on the move”]. Sofiâ, Bulgaria: Sepa Infoma OOD, ECPAT Bulgaria, Association “Neglected children” – National branch of ECPAT International, OAK Foundation. Retrieved from http://nmd.bg/wp-content/uploads/2012/05/1428_SIT._ANALYSIS_2012_bg_NEW_original.pdf
- Lisina, M., & Dimitrov, I. (1982). *Obšuvane i samopoznanie* [Communication and self-knowledge]. Sofiâ, Bulgaria: Nauka i izkustvo.
- Ponomarenko, L. P. (1999). *Psihologičeskaâ profilaktika dezadaptacii učašihsâ v načale obučenâ v srednej škole: Metodičeskie rekomendacii dlâ škol'nyh psihologov* [Psychological prophylaxis of pupils' disadaptations in their beginning of study at secondary school: Methodical recommendations for school psychologists]. Odessa, Ukraine: Astra-Print.
- Shishkov, A., & Vitanova, N. (2004). *Psihopatologični i psihologični problemi na abnormnoto povedenie* [Psychopathological and psychological problems of abnormal behaviour]. Sofiâ, Bulgaria: UI “Sv. Kliment Ohridski”.
- Shtetinski, D., & Paspalanov, I. (1989). *Metodičesko posobie za rabota s balgarskata forma na vaprosnika za ocenka na trevožnostta na C. Spielberger (STAI - forma Y)* [Method textbook for work with the Bulgarian form of C. Spielberger's questionnaire for assessment of anxiety (STAI - form Y)]. Sofiâ, Bulgaria: Institut po psihologiâ, BAN, Programa “Kompleksno izsledvane na čoveka i negoviâ mozak”.
- Stamatov, R. (2000). *Detska psihologiâ* [Child psychology]. Plovdiv, Bulgaria: IK “Hermes”.
- Sullivan, K., & Sullivan, A. (1980). Adolescent-parent separation. *Developmental Psychology*, 16(2), 93-99. doi:10.1037/0012-1649.16.2.93
- Zakon za Zakrila na Deteto [Law on child protection]. (2000). Retrieved from <http://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2134925825>

About the Author

Natasha Virmozelova, PhD, is a chief assistant at Department of Psychology, South-West University “Neofit Rilski”. Her scientific interests are in the areas of Cognitive Science, Psychotherapy and Counseling, Differential Psychology, and Psychology of Personality. From 2003 to 2007, she worked at the laboratory of Psychology at Institute of Psychology at Bulgarian Ministry of Internal Affairs.